

SÖDRA SPÅNGA.

Några kulturhistoriska synpunkter med anledning
av den föreslagna inkorporeringen.

Av *Hans Hansson*.

Stockholm har ända sedan sin tillkomst vid 1200-talets mitt varit en stad i ständig tillväxt. Gamla bebyggelseformer har gång efter annan avlösts av mera moderna, och ny tomtmark har oavbrutet lagts till den gamla. Trots utvecklingens intensitet har varje nytt bebyggelseskede lämnat kvar betydande rester av de föregående. De kulturminnesvårdande myndigheterna söker bevara vad som sålunda ofta av en ren slump räddats. Det är först under de senaste åren som man målmedvetet strävat efter att ge räddningsarbetet en mera planmässig inriktning.

Hur detta aktuella problem ordnats eller håller på att ordnas i stadens inre delar faller utanför ramen för denna framställning. Här gäller det att besvara några kulturhistoriska frågor som möter, när staden breder ut sig över den kringliggande landsbygden. Den kommer då i kontakt med kulturminnen av många olika slag, övergivna boplatser, gravhögar, bondgårdar, herresäten och torp, befästningar, broar, vägar och vägmärken, inhägnader och råmärken, samlingsplatser, offerställen och andra kultplatser, som sedan gammalt haft helt olika möjligheter till skydd och vård. Fornlämningarna är sedan år 1867 »ställda under lagens hägn». Däremot har det visat sig omöjligt att på samma sätt skapa ett allmänt skydd för landets byggnadsminnen. När ett område stadsplanlägges föreskriver emellertid lagen, att »historiskt och estetiskt värdefulla byggnader och stadsbilder eller sådana platser som på grund av belägenhet, växtlighet eller säregna naturförhållanden äro särskilt tilltalande i möjligaste måtto skyddas eller bevaras samt ej utan tvingande skäl förstöras eller skadas».

Lagens skydd är naturligtvis av stort värde, när det gäller att freda olika kulturminnen. Men det räcker inte. Fornminneslagen har inte kunnat efterlevas, förrän Riksantikvarieämbetet i våra dagar på allvar börjat lägga upp register över landets fornminnen, baserat på inventeringar och noggranna kartläggningar. Till dessa inventeringar i Stockholmstrakten har staden bidragit med betydande summor. På samma sätt har man inventerat olika slags byggnadsminnen. Resultaten har framlagts i en rad publikationer som spelat stor roll, när det gällt att skapa förståelse för Stockholmstraktens natur- och kulturminnen. Dessa publikationer har utgivits av Rådet till skydd för Stockholms skönhet under ledning av den nuvarande riksantikvarien, professor Martin Olsson. Redan 1928 kom »Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten» av Gösta Selling, 1935 »Stockholmstraktens natur- och kulturminnen» med redogörelser och register utarbetade av Rutger Sernander, Erik Granlund, Karl Alfred Gustawsson och Gösta Selling, och slutligen 1941 »Den folkliga bebyggelsen i Stock-

holmstrakten» av Sigurd Erixon. De har även tjänat som rättesnöre för de myndigheter, som planlagt stadsbebyggelsens snabba framväxt. De natur- och kulturminnen som bevarats i Bromma och Brännkyrka är påtagliga vittnesbörd om att samarbetet mellan stadens myndigheter och olika kulturminnesvårdande institutioner inte varit alldeles fruktlöst under de senaste tjugo åren, när stadsbebyggelsen i stora svep tagit dessa gamla socknar i besittning.

Men samtidigt har nya rön och erfarenheter — av både vetenskaplig och mera praktisk art — gjort sig gällande. Man har fått vidgad kunskap om enskilda minnesmärken och vunnit nya synpunkter, när resultaten samordnats av de olika inventeringar som var för sig utförts av naturforskare, arkeologer, konsthistoriker och etnologer.

Flertalet minnesmärken är rester från skilda tider av en och samma kulturutveckling, som brutits först genom stadsbebyggelsen. Detta gäller alla byggnadsminnen men också många naturminnesmärken och flertalet fornlämningar. Den mellansvenska naturen av i dag är i mycket hög grad en kulturprodukt med tydliga spår av den mänskliga odlingens gradvisa utnyttjande inte bara av marker tjänliga till åker och äng utan också av våtmarker och skog.

Fornlämningarna ligger vanligen samlade i gravfält på sydslutningen av en höjdsträckning. Sambandet mellan dessa om hedniska sedvänjor vittnande gravbackar och den nuvarande landsbebyggelsen i Mellansverige kan många gånger ännu tydligt skönjas i fråga om gårdarnas läge och namn. De medeltida landskapslagarna talar om gårdar från hednatiden med gravhögar, till skillnad från yngre gårdar som uppkommit genom avsöndringar. Ännu under 1500-talet förefaller sambandet mellan gård och gravfält ha varit levande för gårdarnas invånare. Omvälvningarna under den följande tiden — säteribildningarna, som under 1600-talet var särskilt vanliga i Stockholmstrakten, och de stora skiftena under 1700- och 1800-talen — har rubbat detta tusenåriga sammanhang mindre än man kunnat vänta. När det gäller att framhålla byggnader man särskilt skulle vilja bevara i ett blivande stadsparti, kan därför ett eller annat hus i den sista gården på en sådan förhistorisk tomtplats under gravberget göra anspråk på att få ligga kvar, även om det i sig självt inte skulle ha så stort kulturhistoriskt värde. I Bromma är manbyggningen i Karsviks östergård den enda återstoden av en bondgård som bevarats på detta sätt, men här är gravfältet till stor del spolierat och beläget på villatomter.

Ofta ligger den senaste gården inte kvar på den ursprungliga tomtplatsen. Den har försvunnit eller flyttats till en bättre plats i närheten. I sådana fall har man numera möjligheter att genom fosfatundersökningar återfinna den gamla tomtplatsen med rester av de äldsta byggnaderna, även om alla spår ovan jord utplånats. Metoden har utarbetats av fil. d:r Olof Arrhenius som kostnadsfritt analyserat ett mycket stort material från Stadsmuseets undersökningar. Med ledning härav har grävningar gjorts bland annat på de förhistoriska och medeltida gårdstomterna vid Linta i Bromma och Tuna i Sollentuna.

Den gamla fornminneslagen skyddade i allmänhet endast den synliga gravplatsen men inte den gamla gårdstomten därintill. Många fornminnesplatser som bevarats mellan den moderna bebyggelsen i Bromma och Brännkyrka har därför blivit alltför snävt tilltagna. Den nya lagen, som antogs 1942, räknar till fast fornlämning även ett »med hänsyn till dess art och betydelse nödigt utrymme däromkring». Tillägget har främst motiverats av en önskan att värdigt inrama varje fornminne i dess ursprungliga och naturliga miljö. Denna ram ger plats även för den äldsta tomtmarken. Det är bättre att bevara ett mindre antal fornminnesplatser fullständigt och i värdigt skick än att rädda alla ofullständigt.

I så fall måste de områden som exploateras för bebyggelse undersökas i god tid. För sådana undersökningar kräves tillstånd av riksantikvarien, och kostnaderna för undersökningen åvilar det företag som begärt att få ta bort fornlämningen. I synnerhet när det gäller nya stadsplaner är det av vikt, att nödvändiga undersökningar påbörjas så snart planen godkänts, om detta låter sig göra på grund av årstiden. Endast sommarhalvåret lämpar sig för arkeologiska undersökningar.

De fornlämningar som bevarats kräver inte bara skydd utan även regelbunden vård. Numera hotas landets fornminnen knappast av bortodling och annan okontrollerad exploatering, som fallet var när fornminneslagen kom till. I våra dagar är det skadegörelser av helt andra slag som fornminnesvårdarna har att bekämpa. Under de åtta eller nio hundra år som gått, sedan de flesta fornminnesplatserna i Mellansverige upphörde att vara realiteter i samhällslivet, har de hållits i ett tämligen konstant skick genom att regelbundet brukas och vårdas bland annat som betesmarker. Men det moderna jordbruket, som använder vallarna för betesgång, har inte längre samma behov av de gamla ängar och hagar, där fornlämningarna vanligen finns. Undervegetationen breder ut sig, marktillväxten får fortgå obehindrat och hotar att utplåna eller deformera fornlämningarna. Sedan Stadsmuseet och Arbetslöshetskommittén åren 1938 och 1939 utfört röjningar på gravfälten i Bromma, fördubblades antalet kända fornlämningar, vilka tidigare ansågs vara mycket noggrant registrerade.

Fornminnesvården är av sent datum, och det är ännu för tidigt att peka på patentlösningar. Men Riksantikvarieämbetet har under de senaste femton åren gjort praktiska försök i olika trakter. Dessa går ut på att efter omfattande röjningar framför allt av gran och buskage söka återvinna ängskaraktären genom regelbunden skötsel av marken.¹

Det är ur alla synpunkter förkastligt att plantera in parkväxter och buskar av mer eller mindre exotiskt ursprung, vilket faktiskt skett på några gravfält i Stockholmstrakten.

Problemet att bevara och vårda en trakts natur- och kulturminnen kommer ett steg närmare sin lösning när området stadsplanelagts. De

¹ K. A. Gustawsson, Fornvårdsarbeten inom Ströbohögområdet. Tidskriften Fornvännen 1945, sid. 199 ff.

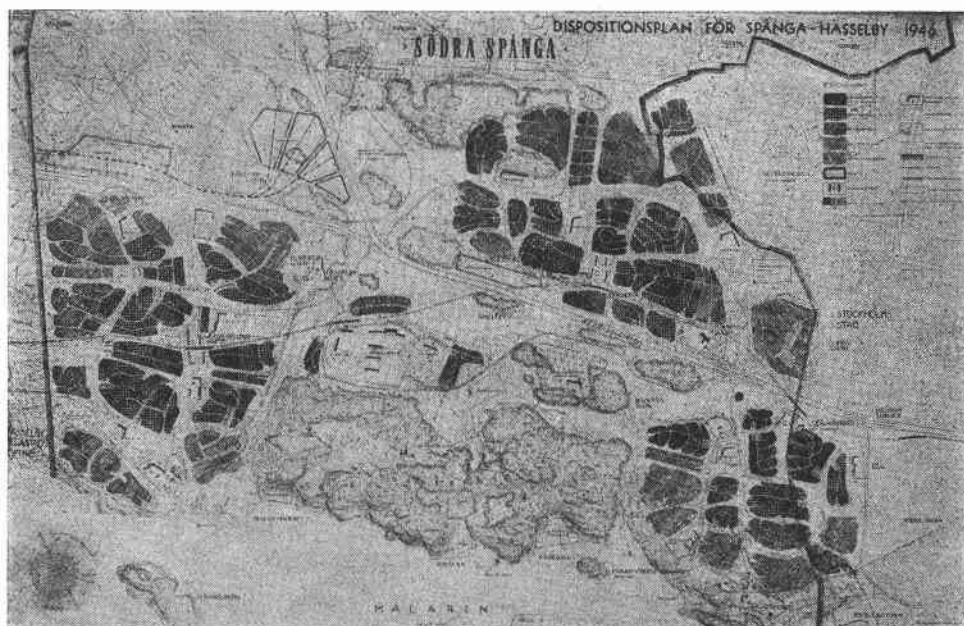

Fig. 1. Dispositionsplan för södra Spånga utarbetad av arkitekten Fritz Voigt och godkänd av Stockholms stadsplanenämnd.

moderna stadsplanerarnas strävan att inrama de nya stadsdelarna i sammanhängande parkbälten öppnar stora möjligheter att bevara de värdefullaste lämningarna från äldre tid. Och städernas parkavdelningar ger den regelbundna vård åt det på så sätt bevarade kulturlandskapet, som det moderniserade jordbruket i stor utsträckning slutat lämna för snart ett halvsekel sedan. Den moderna staden har även visat sig kunna utnyttja många gamla byggnader som förlorat sina ursprungliga funktioner. De kan användas bland annat som kommunalhus, andra samlingslokaler och redskapsbodur för parkvården.

Men i alla dessa fall kan man nå tillfredsställande resultat endast om kulturminnesvårdarna får möjligheter att värdera och sovra sitt material i samarbete med stadsplanerarna. Detta har skett vid utarbetande av en dispositionsplan för södra Spånga, där Stockholm av allt att döma kommer att ta nästa stora steg ut i en orörd bonde- och herrgårdsbygd. I februari 1946 sammanförde Stadsmuseet i ett yttrande till Stadsplanekontoret de då tillgängliga uppgifterna om traktens minnesmärken. De flesta av dessa natur- och kulturminnesområden har på dispositionsplanen redovisats som natur- och kulturreservat (fig. 1). Sedan detta yttrande utarbetats, har en ny inventering av traktens kulturminnen och en mera noggrann genomgång av äldre kartor och handlingar dragit fram nytt material och givit anledning till en omvärdering på flera punkter av fakta och kultursammanhang, som emellertid icke inverkar på de praktiska synpunkterna.

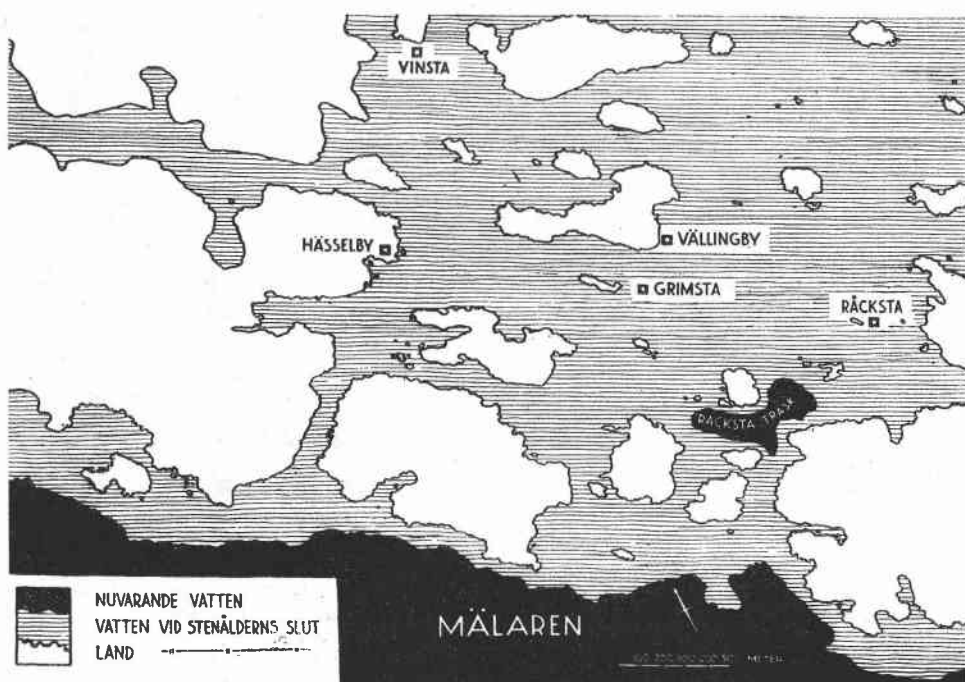

Fig. 2. Karta över fördelningen av land och vatten i södra Spånga vid stenålderns slut för cirka 4,000 år sedan. Vattenytan stod då enligt docenten Erik Granlunds undersökningar ungefär 25 m högre än nu. De nuvarande gårdarna angivna för orienteringens skull.

Följande översikt kan — naturligt nog — inte stödja sig på närmare undersökningar företagna vid ingrepp i de olika minnesmärkena. Endast ett fåtal fornlämningar är undersökta; mera ingående byggnadsundersökningar blir möjliga först i samband med områdets exploatering. Helt visst kommer det sedermera att finnas anledning att mera i detalj återkomma till traktens kulturhistoria.

Områdets storlek och gränser framgår av kartan fig. 1.

När Stockholm sväller över sina gamla gränser kommer det i kontakt med resterna av en bebyggelse som är vida äldre än staden själv. De äldsta vittnesbörderna om att människor strövat omkring i dessa trakter är några stenyxor. De flesta torde ha tappats vid jakt och fiske och ger inga bestämda hållpunkter, när det gäller att lokalisera den äldsta bosättningen. Men en av yxorna har möjligen legat i en grav, som i så fall är den äldsta kända forngraven i Stockholmstrakten. Fyndet gjordes vid grundgrävning i Hässelby köping och tyder på att en fast bosättning funnits härute redan för omkring fyra tusen år sedan. Fyndplatsen är belägen på en av de större öarna i det skärgårdslandskap, som då gav Stockholmstrakten dess karaktär (fig. 2). Framtida undersökningar kommer måhända att blotta en eller flera stenåldersboplatser på denna ö.

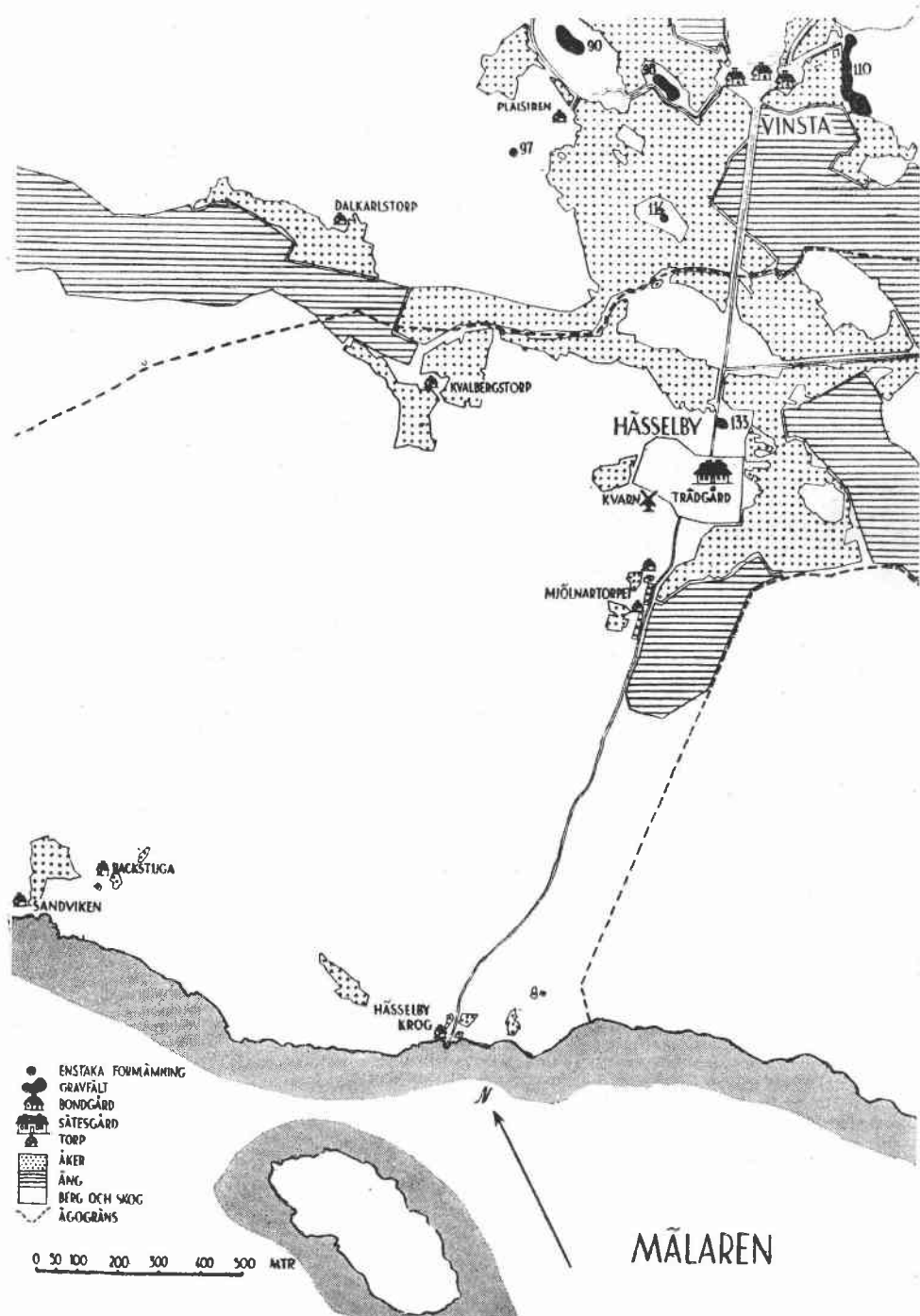

Fig. 3. Karta över södra Spånga omkring år 1700, västra delen, sammanställd av Alf Nordström efter lantmäterikartor. Siffrorna hänvisar till forminnesförteckningen på sid. 28.

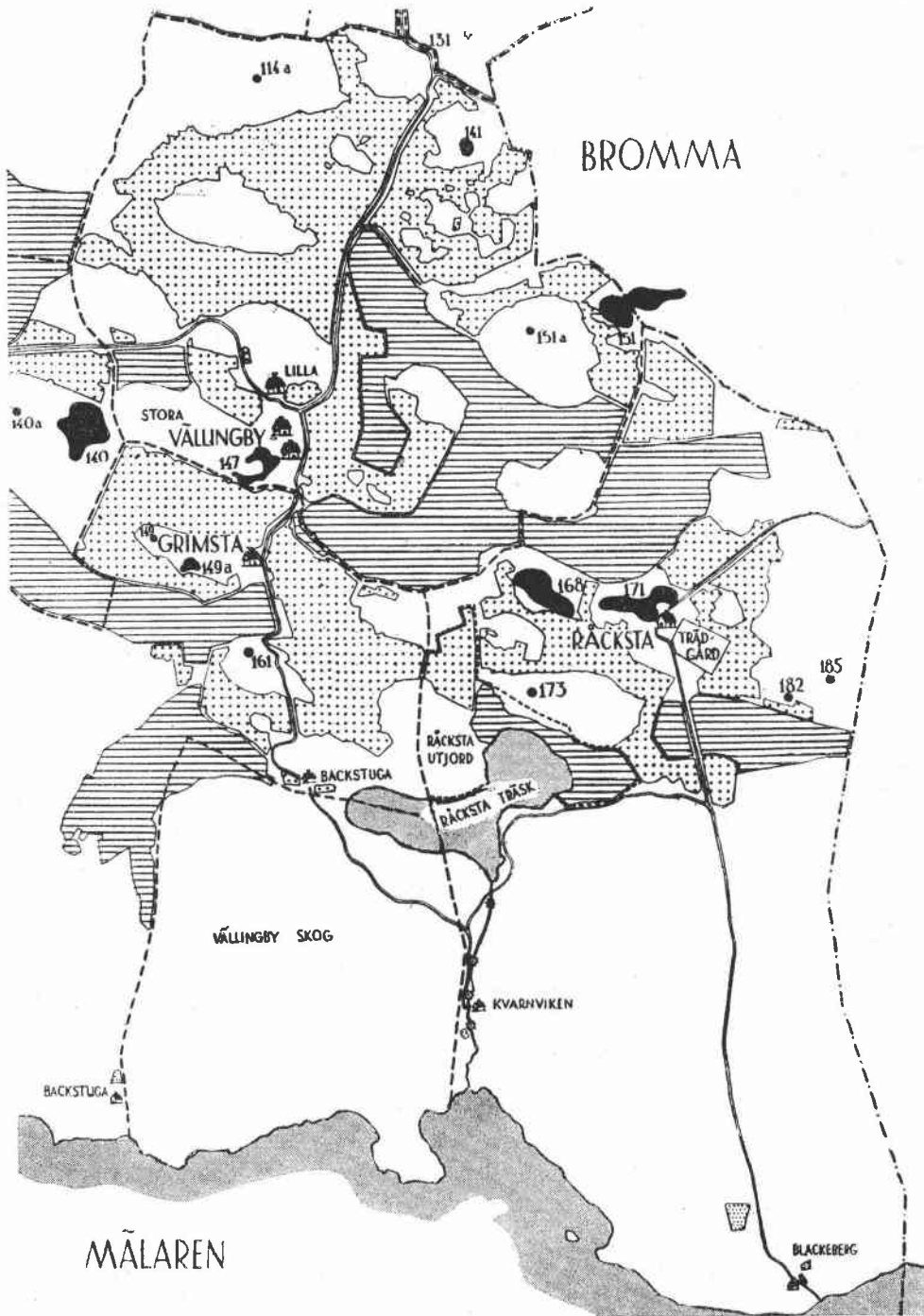

Fig. 4. Karta över södra Spånga omkring år 1700, östra delen. Siffrorna hänvisar till fornminnesförteckningen på sid. 28.

Den följande bronsåldern och äldsta järnåldern — en tidrymd på i runt tal 1,500 år — representeras av en liten bronsyx, funnen vid torpet Oljoberget under Grimsta.

Först för tiden omkring Kristi födelse börjar man kunna spåra en mera kontinuerlig bebyggelse i trakten. Från denna tid känner man några gravar vid Nälsta. De ligger emellertid utanför området gränser.

När grunden på 1650-talet grävdes till Hässelby slott förstördes troligen större delen av ett gravfält. Då fann man i en gravhög en romersk bronsvas från århundradena närmast efter Kristi födelse. Vasen har använts som benurna i en brandgrav och är det enda föremål av romerskt ursprung, som man för närvarande känner från Stockholmstrakten. Ett par gravhögar ungefär 100 m nordväst om slottsbyggnaden (nr 133 på kartan fig. 3) har möjligen tillhört detta på 1650-talet förstörda gravfält. På den största högen står nu en vacker runsten, som emellertid först på 1860-talet flyttades hit från Skesta längre norrut i socknen.

Från tiden omkring Kristi födelse härrör möjligen även några enstaka gravar och det lilla gravfältet nr 90 på kartan fig. 3.

Men de flesta av fornlämningarna inom området stammar från yngre järnåldern (400—1050 e. Kr.). Det är under denna tid som den nuvarande bebyggelsefördelningen uppstår. Som ovan framhållits bör de stora gravfälten, gårdsgravfälten eller ättebackarna, betraktas som begravningsplatser tillhörande var sin gård eller by från denna tid. »Var släkt hade sin egen ättehage i sin bolstad.» I södra Spånga finns det sex sådana gravfält. Intill tre av dem ligger ännu i dag gårdarna kvar på de förhistoriska bytomterna. Detta gäller Vällingby storgård, Grimsta och Räcksta (fig. 4). Troligen har den mera utbredda bebyggelsen under de senaste tvåhundra åren utplånat en del gravar. Gravfältet vid Vällingby, som nu är mycket ovårdat, uppvisar flera märkliga fornminnen, bland annat en stor hög, i trakten kallad »Kungshögen», och ett par offerstenar.

Vinsta har i historisk tid flyttats ett hundratal meter västerut från den förhistoriska tomten vid gravfältet (nr 110). Samma sak torde gälla Hässelby. Den äldsta gården låg troligen nedanför det stora gravfältet nr 140.¹ Gravfältet är det enda i Stockholms närmaste omgivning som ännu brukas som beteshage, vilket förklarar att det är så väl bevarat. Det ger en god bild av hur ett gravfält bör se ut.

Vid det sjätte gravfältet, beläget på gränsen mellan Bromma och Spånga (nr 151), kan ingen bebyggelse under historisk tid med säkerhet påvisas. Ett antagande att den gård som en gång funnits här haft namnet

¹ Tidigare har jag antagit att gravfältet tillhört det närbelägna Grimsta. Uppfattningen styrktes dels därav att man då inte kände något gravfält vid Grimsta, dels av en uppgift i 1680 års jordebok, att en tredjedel av Grimsta lagts under Hässelby, vilket skulle förklara att gravfältet nu ligger på den senare gårdens ägor. Uppgiften tycks emellertid endast avse att en del av gårdens ägor brukades från Hässelby. Båda gårdarna hade samma ägare. En eventuell sammanslagning kan för övrigt icke ha blivit bestående. Dessutom har ett förut okänt gravfält upptäckts vid Grimsta, vilket avgör frågan.

Grödby stödes därav att 1539 års jordebok upptar en torpare, Lasse i Grödby, under både Bromma och Spånga. Men det mister all grund, sedan det visat sig att Grödby skall identifieras med det senare Gribby beläget mellan Bromsten och Sundby. Gården har övergivits senast under medeltiden, och namnet kommer väl för alltid att förbli en hemlighet. Tomten har troligen legat inom den nuvarande Spångagränsen, men platsen kan inte närmare anges förrän de fosfatprov som tagits blivit analyserade.

Under vikingatiden hade alltså området sex gårdar eller byar, Vinsta (i äldre handlingar Vindesta), Hässelby, Vällingby, Grimsta, Räcksta (även skrivet Rocksta, Rogsta[d], Rågsta, Rogersta, Rockelsta eller Rocklestad och till och med Rogsten) samt den namnlösa gården eller byn. Namnen är säkerligen lika gamla som den första bosättningen.

De vanliga *-stan*namnen har tolkats som gamla fäbodnamn.¹ Första leden i Grimsta är ett mansnamn, och gårdsnamnet skulle alltså från början betyda Grims fäbod, som så småningom fått fast bebyggelse och eget gravfält. På samma sätt döljer Räcksta möjligen ett personnamn Roger. Hässelby är ett rent naturnamn med betydelsen »byn vid hasselängarna».

När under folkvandringstiden eller vikingatiden de första gårdarna byggdes på dessa platser, kan inte avgöras förrän efter undersökningar inom gravfältens äldsta delar — om ens då. Vid Grimsta och kanske även vid Vällingby och Räcksta torde de äldsta gravarna ha förstörts redan under 1700-talet.

By betyder ursprungligen gård, och varje by var från början ett enstaka hemman. Därför byggde man gärna de äldsta byarna så nära varandra som möjligt. Mellan Hässelby, Vällingby och Grimsta var avståndet endast ett par hundra meter. Räcksta och den namnlösa byn hade sina närmaste grannar i det nuvarande Bromma. Dit räknades för övrigt Räcksta ännu på 1300-talet.

Redan under förhistorisk tid torde hemmansklyvningar ha givit upphov till byar med flera gårdar. Men så länge de gamla bytomterna icke blivit föremål för systematiska undersökningar vet man ingenting bestämt härom. Sådana undersökningar, som visserligen är tidsödande och kostsamma, hör till de mest angelägna uppgifterna för modern arkeologi. Man vet praktiskt taget ingenting om vikingatidens hus och gårdar, trots att man känner en hel rad tomtplatser, där utgrävningar borde kunna ge goda resultat.

Sedan kristendomen omkring år 1100 fått fast fot i dessa trakter, förlorade gravfälten så småningom all praktisk betydelse. Den gemensamma sockenkyrkogården övertog deras roll.

En annan av medeltidens nyskapelser, som efter hand skulle få allt större betydelse för denna bygd, var staden Stockholm. Under 1300-talet ägde sålunda Klara kloster jord i Räcksta, och vid medeltidens slut

¹ Jöran Sahlgren, By- och gårdnamn i Bromma, Bromma hembygdsförenings årsskrift 1935.

tillhörde större delen av byn Helgeandshuset, en av Stockholms många fromma stiftelser, som grundade sin verksamhet på avkastningen av ett antal gårdar i stadens grannskap.

År 1539 lät Gustav Vasa upprätta den första jordeboken över socknens gårdar. Därav framgår, att Hässelby hade tre gårdar (Norrgården, Mellangården och Södergården), Vinsta likaledes tre (Norrgården, Uppgården och Nedergården), Vällingby två (Storgården och Lillgården). Råcksta bestod tidvis under 1500-talet och 1600-talets början av två hemman och en utjord, som 1545 hade egen brukare men vanligen låg under någon av de andra bönderna i byn. För Grimsta redovisas endast en bonde, men flera skäl talar för att här tidigare funnits två gårdar. Dessa elva gårdar utgjorde traktens hela bebyggelse. Några torp fanns det ännu inte på de vidsträckta utmarkerna.

Bönderna i Grimsta, Vällingby storgård samt Hässelby norr- och södergårdar var självvägande skattebönder. De övriga var landbönder eller landbor, d. v. s. arrendatorer under andra, vanligen adliga ägare. Men någon adlig sätesgård fanns det ännu inte inom området.

Först under 1600-talets förra hälft inträdde en ändring. Under åren 1636—1641 förvärvade riksrådet Carl Bonde de tre Hässelbygårdarna och grundade ett säteri, som ända fram till 1931 varit i Bondeättens ägo. Vid grundarens död 1652 omfattade godset $15\frac{1}{6}$ underlydande mantal. Arvtagaren, riksskattmästaren Gustaf Bonde, uppförde den nuvarande slottsbyggnaden, som trots en modernisering under 1800-talet ännu bevarar mycket av sin ursprungliga karaktär. Utrymmet tillåter icke en närmare redogörelse för denna anläggning, som är ett av Stockholmstraktens förnämsta herresäten.¹

Gustaf Bonde utvidgade godset ytterligare. Han förvärvade bland annat de tre gårdarna i Vinsta, som för framtiden kom att tillhöra säteriet, samt Grimsta och Vällingby storgård, vilka dessförinnan för en kort tid varit egna säterier i släkten Bååts ägo.

Grimsta indrogs på 1680-talet till kronan och indelades till augmentshemman »på nr 5 under livkompaniet», d. v. s. dess ränta anvisades till understöd åt det rusthåll, vars stamhemman ej var tillräckligt för detta rusthållsnummer. Under större delen av 1700-talet har det vid Grimsta funnits två gårdar. Under 1800-talet förenades byn på nytt med Hässelby-säteriet. Den nuvarande bebyggelsen har tillkommit under 1800-talet eller senare.

På ungefär samma sätt gestaltade sig utvecklingen på Vällingby storgård. Den gick ur Bondeättens ägo, var »augment på nr 6 under livkompaniet» och ägdes till en början av två bönder, under 1700-talets senare hälft av tre, därigenom att den enes gårdshalva delades. Av lant-

¹ Gården är närmare beskriven i uppslagsverken »Svenska slott och herresäten» samt »Uplands herresäten». Joh. Ax. Almquist har i »Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden» givit en sammanfattning av godsets uppkomst och Carl Trolle-Bonde har i »Hässelby» publicerat »Arkivalier rörande egendomen och dess egare» (1894).

mäterikartorna från 1700-talets slut och 1800-talets början framgår, att Storgården nu blivit en by för sig själv med tre gårdar.

Vällingby lillgård var på 1690-talet boställe åt mönsterskrivaren vid livkompaniet till häst. Ännu 1731 bodde mönsterskrivaren Samuel Kebbon här. Men kort därpå lades gården under Hässelby och arrenderades ut till en landbonde. Senare synes det ha bott två familjer på Lillgården. Men någon verklig gårdsklyvning kom aldrig till stånd.

Vid 1800-talets början fanns det alltså fyra gårdar vid Vällingby. Av den äldre bebyggelsen från 1700-talet har Storgårdens ena manbyggnad bevarats till våra dagar, fastän i starkt förändrat skick invändigt. Gården har nämligen senare tillhört Räcksta och bland annat använts som ålderdomshem för gamla arbetare. Därvid har byggnaden uppdelats i fem lägenheter.

Ett särskilt intresse förtjänar Räcksta. Utvecklingen här med sin nära anknytning till huvudstaden är typisk för många medelstora gårdar i Stockholmstrakten.

Efter Gustav Vasas reformation hade byn från Helgeandshuset övergått till en annan välfärdsinrättning i Stockholm, Danviks hospital, som behöll egendomen till 1650, då den genom byte förvärvades av Stockholmsborgmästaren Johan Westerman, adlad Lilliecrantz. Han gjorde Räcksta till säteri och lät på den gamla bytomten — där stallet nu ligger — uppföra en timrad anläggning som finns beskriven i ett syneinstrument från 1684.¹ Den kringbyggda mangården bestod av hovstuga, bagarestuga, fyra sädesbodar samt omkring porten ytterligare tre bodar och ett visthus. Fågården var kringbyggd med tio byggnader. Hela anläggningen, som endast i fråga om antalet byggnader skilde sig från en vanlig bondgård, var 1684 ytterligt förfallen, och säterifriheten hade på grund härav indragits fyra år tidigare. Den återvanns icke trots ivriga försök av den nye ägaren, myntmästaren sedermera bergsrådet Johan Strömner, som förvärvade egendomen 1691. Myntmästaren synes ha varit en stridbar herre, som låg i delo med alla sina grannar. Den viktigaste rättegången rörde Räcksta utjord, som i mera än en mansålder legat under Grimsta. Processen slutade först 1701 till Strömners förmån.

Sedan han sålunda avrundat ägorna och haft ett antal smärre tvister med grannarna om rågångar, olovligt skogshygge och rätten till en av kvarnarna vid ån från Räcksta träsk, kunde han gripa sig an med den omfattande uppgiften att förse sin förfallna gård med ändamålsenliga och ståndsmässiga byggnader.

Under hans tid uppfördes den anläggning, som ännu är bevarad till betydlig del (fig. 5). År 1709 var grunden till manbyggnaden och terraseringen omkring denna färdig.² Öster om huvudbyggnaden hade träd-

¹ »Documenter och Handlingar öfver Räcksta Frälse Hemman». Handlingarna förvaras nu på Stadsmuseet men kommer att överlämnas till Stadsarkivet.

² Beskrivning till karta över Räcksta 1709. Lantmäteristyrelsen.

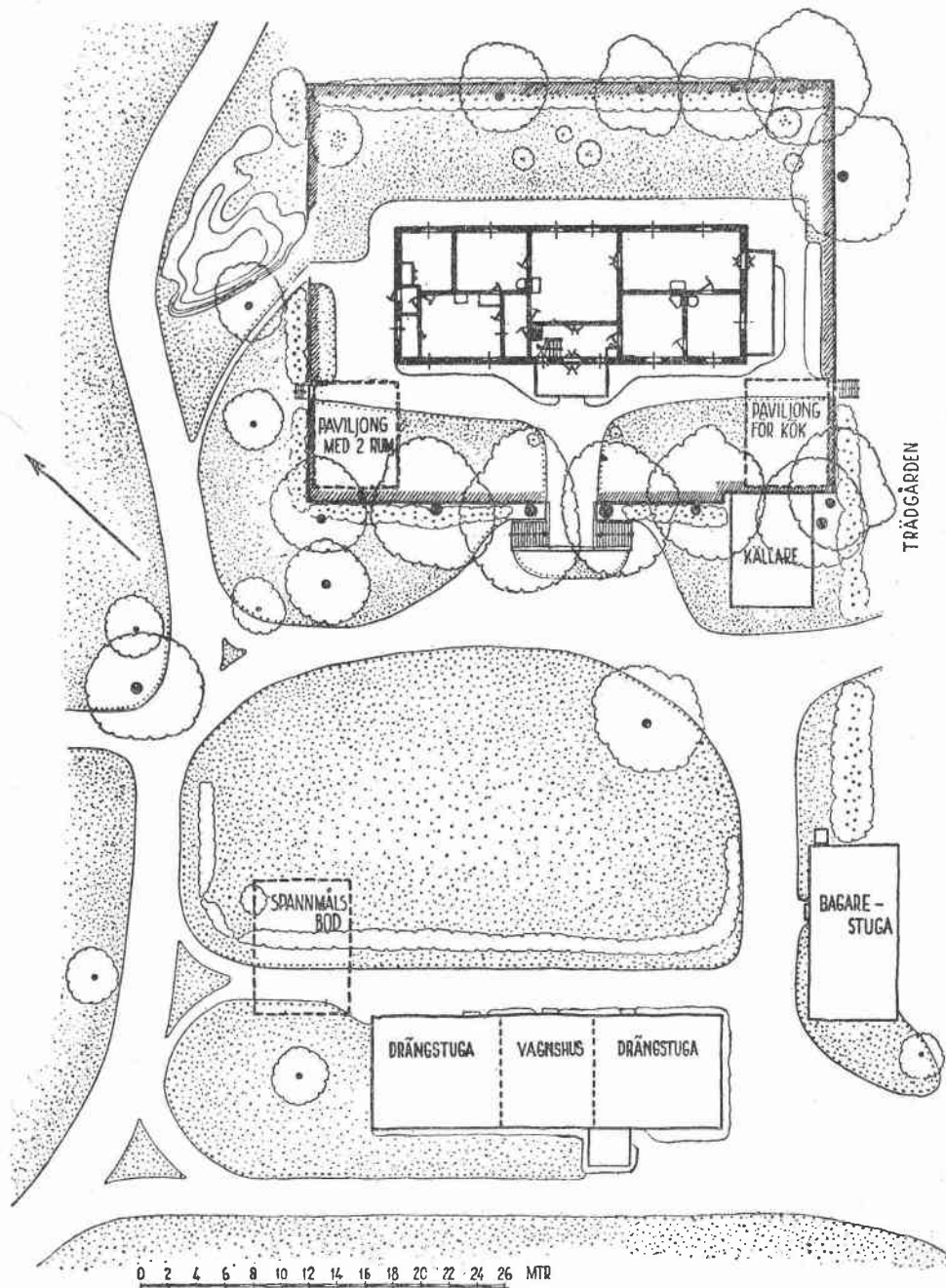

Fig. 5. Karta över mangården vid Räcksta. Streckade linjer anger nu rivna byggnader. Terrassen omkring huvudbyggningen färdig år 1709, huvudbyggningen, spannmålsboden och bagarestugan 1722. Paviljongerna är något yngre. Vagnshuset med drängstugorna nybyggt kort före 1783 på platsen för en äldre anläggning av samma slag. Hela längan är nu inredd för bostadsändamål. Uppmätning av Alf Nordström.

gården planerats »av en skarp stenbacke och med stor bekostnad». Men därmed synes bygget ha avstannat, troligen till följd av det stora nordiska kriget. Fullt färdig torde anläggningen ha stått först 1722, då ett syneinstrument upprättades. Detta ger oss tillsammans med ett par kartor bilden av en mindre, karolinsk herrgård med timrad manbyggning i en våning på tre bjälkkällare. Nedanför terrassen var den flankerad av en bagarestuga med brygghus och en spannmålsbod, den förra är ännu bevarad i ombyggt skick. En halmtäckt länga mitt emot huvudbyggningen hyste drängstugor och senare även vagnshus. Den nuvarande byggningen på samma plats var »helt ny» 1783 och hade samma funktioner som den gamla.

På gamla dagar bodde Strömner på Räcksta. Han dog 1730.

Det är ovisst om han även låtit bygga de två nu försvunna paviljonger, som enligt en brandförsäkringsvärdering från 1783 fanns på terrassen framför den gulmålade huvudbyggningen. Denna hade då genomgått en grundlig reovering, varvid den i stort sett fick sitt nuvarande yttre. Då tillkom även de äldre inredningsdetaljer — en kakelugn och några dörrar — som bevarats till våra dagar.

Den dåvarande ägaren arrenderade ut den välvårdade trädgården till en trädgårdsmästare från Stockholm. Den hade då 48 äppelträd, några päronträd, 75 körsbärsträd och hundratals krusbärs- och vinbärsbuskar samt 8 sparrissängar. Det detaljerade kontraktet tillförsäkrade bland annat herrskapet och dess gäster rätten att promenera i trädgården samt årligen femhundra primörer från sparrissängarna. Arrendatorn fick i stället begagna en av gårdens ekstockar »då han har nödigt att sjöledes transportera trädgårdssaker till staden och Drottningholm». Den gamla trädgården är nu plantskola.

Under åren 1794 till 1802 ägdes Räcksta av prosten och kyrkoherden i Hedvig Eleonora församling i Stockholm B. Ljungblad. Han synes ha intresserat sig för utdikningsföretag och invecklades i en rättegång med bönderna i Vällingby för att förmå dessa att fördjupa ett förfallet uttagsdike som genom Vällingby äng avvattnade en del av Räcksta ägor. De vattensjuka ängarna upptog då ännu en mycket stor del av södra Spånga. Samtidigt var vägarna, som följde gamla färdevägar, brutna under vikingatiden eller tidigare, så usla att »vid oväder och högt vatten någon näppeligen från Räcksta till Spånga komma kan». Det var först längre fram under 1800-talet som de stora utdikningar skedde, varigenom ängarna lades under plogen. Denna verksamhet, som kan sägas inledas genom prosten Ljungblads aktion, fullföljdes först omkring det senaste sekelskiftet av Räckstas sista ägare före Stockholms stad, grosshandlaren Knut Ljunglöf. Han hade förvärvat flera egendomar i trakten och nedlade stor omsorg på jordbrukets förbättring genom dikningar, väg- och brobyggen och främst genom uppförande av ladugårdsbyggnader. Det är ingen tillfällighet att det nuvarande stallet, byggt 1887, och ladugården vid Räcksta tillkommit

under hans tid. Själv bodde han på Blackeberg, som ursprungligen var ett torp under Räcksta.

Trots den förvandling från bondebygd till herrgårdsbygd, som inleddes på 1630-talet, har bebyggelsens grunddrag bibehållits tämligen oförändrade i södra Spånga. På 1530-talet fanns det sammanlagt 10 eller 11 gårdar på de gamla bytomterna. Vid 1800-talets början var antalet lika stort, men gårdarna hade nu en annan fördelning inom byarna. Därtill kommer ett antal backstugor och torp, som under 1600-talet hade börjat växa fram i de forna utmarkerna på behörigt avstånd från herrgårdarna. Utvecklingen åskådliggöres av mantalslängdernas personuppgifter, vilka icke upptar minderåriga barn och herrgårdarnas invånare.¹ År 1637 fanns inom området 30 mantalsskrivna personer; 1714 hade antalet stigit till något över 40, varav 31 på de gamla gårdarna.

År 1731 räknade Hässelby med Vinsta nio torp. Trettio år senare var antalet tretton. Bland dessa var Dalkarlstorp och Plaisiren, båda nämnda i en mantalslängd från 1714. Den nuvarande gårdsanläggningen vid Plaisiren uppfördes till stora delar år 1868.

Det äldsta torpet i trakten var Grimsta torp, vilket omtalas i en boskapslängd från 1623. Några år senare bodde »en gammal förlamad krigsman» i torpet. Det låg möjligen på samma plats som det nuvarande Oljoberget, som tidvis varit soldattorp. Senare försvinner torpet. Men vid 1700-talets mitt omtalas under Grimsta två backstugor, på vars grund lägenheterna Kanaan och Oljoberget växte fram vid århundradets slut. Något senare fullkomnades detta bibliska namnskick genom tillkomsten av torpen Samarien och Galileen.

Kanaan arrenderades 1786 av den stockholmske grosshandlaren Jacob de Ron senior. Det är först vid denna tid som stockholmarna på allvar börjar upptäcka naturen och söker sig ut i de vackra omgivningarna, där en mängd gamla torp omvandlas till sommarställen. I sitt bekanta verk om Stockholm från åren omkring år 1800 talar Johan Elers om hur »smaken och lusten fallit på lantegendomar, små hemmansdelar och torp utom Staden». I den vackra dalgången ner mot Mälaren lät de Ron anlägga en vidsträckt trädgård med kryddsängar, fruktträd, lusthus, »gångar och plantagier», orangerihus och dammar. Men här fanns även, förutom karaktärsbyggningen, en ladugård, ett stall samt åkrar och ängar.² Av den ursprungliga anläggningen återstår nu inte stort mer än några knotiga fruktträd. Den nuvarande manbyggningen från det senaste sekelskiftet ligger på samma plats som den ursprungliga. Orangeriet byggdes 1809 eller något år tidigare.

Räcksta har sedan gammalt haft två torp, Kvarnviken och Blackeberg.

¹ Mantal- och boskapslängder i Kammararkivet.

² Hela anläggningen är redovisad på en lantmäterikarta från 1809. År 1823 avsöndrades lägenheter, och byggnaderna försäkrades år 1842 i Allmänna brandförsäkringsverket, där en mycket utförlig beskrivning finns.

Vid Kvarnviken fanns från början en hel rad vattenverk omkring ån mellan Räcksta träsk och Mälaren. Mot slutet av 1600-talet fanns här fyra kvarnar, som ägdes av Räcksta, Hästa, Vällingby och Grimsta byalag. Omkring sekelskiftet synes myntmästaren Strömner på Räcksta ha blivit ensam herre på täppan, och tre av verken fick förfalla. I fortsättningen omtalas endast en anläggning. Denna bestod 1797 av en s. k. enkelstuga, uppförd fem år tidigare, under brutet tak, 11 varv hög och med en grön kakelugn i kammaren, vidare en murad källare samt stall, fähus och svinhus. Kvarnhuset var tämligen gammalt. Det var byggt på en stenmur, $7\frac{1}{2}$ m långt, 17 varv högt och hade två bottnar. Här fanns både mjölkvarn och siktkvarn, var och en med ett 3 m högt vattenhjul. De tre dammarna var bristfälliga. Den nuvarande anläggningen är av sent datum. Men hela dalgången omkring träsket och ån förtjänar att bevaras som naturreservat.

Blackeberg eller Blankeberg torde ha tillkommit under 1600-talets senare hälft. Enligt ett inventarium upprättat år 1700 var torpet bebyggt med en parstuga under torvtak, ett fähus, ett lider »af jerssle», en badstuga och en källare. Kammaren bakom förstugan hade jordgolv, men i vardera stugan fanns fyra fönster, en ovanlig lyx för den tidens torpställen. Förklaringen kan troligen sökas däri att torpet beboddes av en glasmästare. Den nuvarande anläggningen vid Blackeberg stod färdig 1893. Härifrån styrde grosshandlare Ljunglöf sina vidsträckta domäner i två kyrksocknar.

Av det föregående torde framgå att södra Spånga hyser många olika slags kulturminnen av stort värde. Detta beror till stor del på att området fortfarande är ren landsbygd. Den förestående stadsbebyggelsen har inte föregåtts av någon okontrollerad förstadsbebyggelse. I socknens mellersta delar utmed Västeråsbanan har den ena villastaden efter den andra växt upp inom de olika byarnas och gårdarnas gränser. De minnesmärken som finns här är ofta starkt kringskurna av modern bebyggelse. Längre norrut möter landsbygden på nytt. Men inom dessa kulturminnesrika trakter breder Järvafältet ut sig. Den moderna, tunga krigsmekanismen kommer troligen mycket snart att göra det nödvändigt att undersöka och ta bort en stor del av områdets fornminnen. Därmed skulle trakten mista väsentliga drag i det kulturlandskap som man åtminstone i brottstycken vill bevara så helt som möjligt. Södra Spånga erbjuder därför de största möjligheterna, när det gäller att rädda och bevara något av socknens rika natur- och kulturminnen.

FORNMINNESFÖRTECKNING.

Numreringen enligt fornminnesregistret i Stockholmstraktens natur- och kulturminnen (1935). Nyupptäckta fornlämningar har infogats i denna numrering med bokstavsbezeichnungar. Se kartorna fig. 3 och 4.

90. Gravfält, 8 stensättningar, möjligen från århundradena närmast e. Kr.
 97. Stensättning, rund 9 m i diameter. Möjligen från århundradena närmast e. Kr.
 98. Gravfält, 5 högar. Troligen från vikingatiden (800—1050 e. Kr.).
 110. Gravfält, ett 30-tal högar och stensättningar. Vinsta gravbacke. Troligen från folkvandringstiden och vikingatiden (400—1050 e. Kr.).
 114. Jordblandat röse, 9 m i diameter. Möjligen från folkvandringstiden (400—800 e. Kr.).
 114 a. Stensättningar, 2 st. Den ena rektangulär 4 × 5 m, den andra oregelbunden 8 m i diameter. Möjligen från århundradena närmast e. Kr.
 125. Stensättning, otydlig.
 131. Hög, skadad, otydlig.
 133. Gravfält, 4 högar varav 2 otydliga. Möjligen från århundradena närmast e. K. På den största högen en i sen tid från Skesta flyttad runsten från 1000-talet. Inskrift: »Gy och Sven de reste stenen efter Bärsa, sin gode fader. Ärnfast högg stenen efter Bärsa, Vigårds make, Torgårds gode son.»
 140. Gravfält, 37 högar, jordblandade rösen och stensättningar. Hässelby gravbacke troligen från folkvandringstiden och vikingatiden (400—1050 e. Kr.).
 140 a. Jordblandat röse 7 m i diameter. Troligen från folkvandringstiden eller vikingatiden (400—1050 e. Kr.).
 141. Gravfält, 5 stensättningar. Möjligen från århundradena närmast e. Kr.
 147. Gravfält, 15 högar och 2 offerstenar (»älvkvarnstenar»). Vällingby gravbacke troligen från folkvandringstiden och vikingatiden (400—1050 e. Kr.).
 149. Stensättning 14 m i diameter. Möjligen från århundradena närmast e. Kr.
 149 a. Gravfält, 10 högar och stensättningar. Har ursprungligen varit större. Grimsta gravbacke troligen från vikingatiden (800—1050 e. Kr.).
 151. Gravfält, 41 högar och stensättningar. Har tillhört en senast under medeltiden försvunnen gård eller by troligen från folkvandringstiden och vikingatiden (400—1050 e. Kr.).
 151 a. Röse, 12 m i diameter. Möjligen från bronsåldern (1800—600 f. Kr.).
 161. Hög 8 m i diameter, och stensättning, 6 m i diameter. Troligen folkvandringstiden eller vikingatiden (400—1050 e. Kr.).
 168 och 171. Gravfält, 30 högar och stensättningar. Räcksta gravbacke troligen från folkvandringstiden och vikingatiden (400—1050 e. Kr.).
 173. Stensättning, oregelbunden, otydlig.
 182. Stensättning, oregelbunden, otydlig.
 185. Stensättning 6 m i diameter. Möjligen från århundradena närmast e. Kr.